

ШАЙКАН ВАЛЕНТИНА

ЯВИЩА-ФЕНОМЕНИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

У статті проаналізовані причини явищ-феноменів на території України в роки фашистської окупації. Обґрунтовано, що кризи призводять до деструктивних наслідків. Ця проблема потребує об'єктивного дослідження з метою позбавлення від ідеологічної зашореності.

Історична наука, досліджуючи явища і процеси, не може не враховувати того, що пізнання минулого має два тісно взаємопов'язаних завдання. Перше, на думку російського академіка І.Д.Ковальченка, полягає в тому, що необхідно показати “як це було” в його інваріантності, а друге - пояснити, чому сталося саме так, а не інакше. Важливо також враховувати наявність поліваріантних, альтернативних можливостей, обґрунтованість суб'єктивного вибору мети, шляхів і методу діяльності. Ділити людей на “добрих” і “поганих” без глибокого аналізу їх діяльності є однобоко та суб'єктивно [5, с.1-33]. Інтерпретація історичних фактів без їх аналітики є також кроком назад. На межі ХХ і ХХІ ст. на перший план вивчення закономірно виступає історіософія будь-яких явищ-феноменів. А це дозволяють зробити не лише історичні методи дослідження, а також, у першу чергу, філософія, психологія, соціологія та їх методи.

Проблема численних потреб і видів людської діяльності пов'язана з індивідуальним, соціальним і загальнолюдським. Інтегральне розуміння їх співвідношення у суспільно-історичному розвитку дає можливість зрозуміти, що всі явища соціального процесу мають надзвичайно складну структуру і під впливом конкретно-історичних умов провідну роль можуть відіграти суспільно-політичні, культурно-ідеологічні, релігійні та інші фактори і протиріччя, які призводять до виникнення поліваріантності та плюралістичності. Такий підхід допомагає зрозуміти причини виникнення явищ історичного процесу в суспільно-психологічному аспекті. Дослідження будь-якої діяльності людини, мотивації її поведінки взагалі і в роки гітлерівської окупації зокрема неможливе без аналізу специфіки мислення і морально-психологічного обличчя людини.

Життєвий шлях кожної людини охоплює різні періоди: критичні, активності, творчості. Якщо критичний період життя особистості припадає на період регресу, занепаду, стагнації суспільства, то це не може негативно не відбитися на долі такої людини.

У міжвоєнний час, як і в роки війни, переважна більшість населення України переживала у своєму розвитку саме нестабільний період, який позначений репресіями і політичними процесами проти “ворогів народу”, “постійною боротьбою з “крайнощами”, проявами “буржуазного націоналізму” проти творчої української інтелігенції, “хвильовизму”. “волобуєвщини”, “скрипниківщини”, “шумськізму”. Населення пережило численні “чистки”, голодомори, колективізацію, розкуркулення, переселення, радянізацію західноукраїнських земель. Соціалізація більшості радянських громадян відбувалася у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка також змінювалися під тиском обставин.

За умов гітлерівської окупації певна частина населення України з домінуючими рисами негативної ідентичності однозначно обирала аномальну лінію розвитку особистості в соціумі, тобто ставала на шлях відвертого зрадництва або пособництва.

Якщо можна так висловитися, то своєрідними “жертвами” колабораціонізму, пособництва, дезерції та інших негативних явищ-феноменів стали, в першу чергу, особистості з невизначеною індивідуальною, громадянською позицією, здатністю до конформізму. Молодь 1923-1924 рр. народження в Україні, у своїй більшості, вихована була відповідно до норм і моралі радянської системи: безумовного схилення перед авторитетами, безапеляційного визнання існуючих порядків, норм і правил, пасивного, пристосовницького сприйняття стандартів поведінки. Саме такі особистості ставали легкою “здобиччю” гітлерівської пропаганди на фронті, на окупованій гітлерівцями території. Піддавалися пропаганді і люди, які тривалий час були ізольовані у соціумі, або замкнені на собі, що приводило врешті-решт людину до безвиході. Відомо, що людина, яка втратила сенс життя й побачила марно втрачені роки, намагається надолужити втрачене і навіть помститися за невдачу. Такі особи особливо жорстоко ставилися до військовополонених, жінок, дітей, брали участь разом з німецькою поліцією у каральних акціях проти партизанів, місцевого населення.

За умов війни й окупації, коли процес трансформації позитивних потреб та цінностей на негативні для певної частини суспільства стає звичайним явищем, відбувається активний процес асоціалізації особистості. Це враховували окупанти, ось чому заздалегідь були заготовлені всякого роду інструкції, правила поведінки вояків вермахту, поліції на Сході. Окупаційна влада не залишала для населення часу для роздумів і негайно вимагала визначитися, з ким воно, сприймає чи ні “нові” порядки, чи стає до них в опозицію, чи намагається знайти компромісні рішення. Й знову таки відповідь залежала від рівня ціннісних орієнтацій та духовної культури людини. Перемога нижчих ціннісних установок призводила до зрадництва, вбивства, до внутрішньої духовної катастрофи. У дослідженні негативних явищ-феноменів (зрадництво, дезерція, добровільна здача у полон, каральні акції і т.п.), які виникли у роки війни, допомагають розібратися психосоціальні теорії особистості - психоаналізу, теорія американського філософа і психолога У. Джемса про коефіцієнт самоповаги людини, “оперантні” реакції Скіннера і т.ін. Реакції населення можна підсилювати або послаблювати за допомогою покарання чи заохочення, що, як відомо, активно використовували окупанти у своїй пропаганді, намагаючись порушити загальнолюдські канони співіснування, активізувати появу асоціальних форм поведінки людей. Це тільки розпоршувало суспільство, розпалювало ворожнечу між націями і таке інше. Керуючись такими таємними інструкціями, як закриття лікарень для “тубільців” (місцевого населення), припинення боротьби проти тифу, сухот, сприяння поширенню аморальності, якщо це не шкодило німцям, окупанти проводили політику покріпачення народу, на свій кшталт “виховували” населення.

Зрозуміти появу жорстокого ставлення “своїх” до власного народу під час окупації допомагає й афект неадекватності, який стає джерелом суспільно-психологічної антигромадської поведінки. Особистості-делінквенти, чия негативна поведінка у своїх крайніх проявах призводить до карних вчинків, характеризується внутрішньою соціальною нестабільністю, схильністю до аморальних вчинків і проявляється часто у патологічних формах - агресії, жорстокості, садизмі. Напередодні війни з радянських тюрем вийшли тисячі карних злочинців. Такий контингент, як відомо, також пристосовувався до окупаційного режиму, пропонував свої послуги у якості старост, поліцаїв, приховуючи своє минуле, брав участь у каральних операціях.

Соціальна позиція особистості залежить також від співвідношення форм суспільної свідомості. Від того, яка форма суспільної свідомості домінує - раціонально-ідеологічна (свідома) чи ментально-психологічна (стихийна), будуть залежати ідеї,

потреби, інтереси, мета, шляхи й методи їх досягнення, поведінка та орієнтири особистості. Свідоме, як раціонально-ідеологічна форма суспільної свідомості, більше динамічна і формується серед різних груп та прошарків населення під впливом ідей, теорій і найбільш повно відображає потреби та інтереси людей. Це яскраво підтверджується впливом ідей, теорій політичних сил на населення, у тому числі, і лідерів ОУН на значну частину західноукраїнського суспільства, коли головна мета - боротьба за створення незалежної держави об'єднувала всі категорії населення України - інтелігенцію, робітничий клас, селянство, студентство, духовенство. Стихийне як ментально-психологічна форма суспільної свідомості є результатом значного впливу на свідомість і поведінку людей різних факторів: природних, історико-культурних, етнічних, релігійних та інших, що породжує "автоматизм" у їх проявах. Саме стихийне як ментально-психологічна форма свідомості, характерне для українського селянства, для якого земля, тісний зв'язок з природою, народною культурою, релігією є невід'ємною частиною його життя. І якщо виникає ситуація, коли необхідно визначитися, з ким йти, з чим залишитися, то український селянин обирає завжди землю і того, хто її йому дає. Це чітко простежується за архівними документами, які свідчать, що 90% анкетованих поліцаїв Луцького округу за своїм соціальним походженням - селяни ("рільники"), а також за національністю всі українці, всі православні, за освітою - неповна початкова (1, 2 класи) або початкова [2, арк. 1-273]. Селянський менталітет більшої частини українських поліцаїв не давав їм зосередитися на військових проблемах, тому що, отримавши за службу землю, вони намагалися на ній працювати. Документи розкривають всі "хитрощі" поліцаїв, за допомогою яких вони намагалися звільнитися з українських добровільних підрозділів. Численні заяви від поліцаїв генеральної округи "Волинь і Поділля" з проханням звільнити їх, тому що "немає кому працювати на землі та вести господарство", свідчать про бажання не воювати, а працювати [1, арк. 65, 70-72]. Отже, частина українського селянства розглядала свою службу в поліцейських формуваннях дуже формально, скоріше, як засіб отримання землі для розширення свого господарства, а не допомогу окупаційним властям. Серед заяв від поліцаїв нерідкі й такі, в яких найбільш передбачливі, щоб уникнути покарання, заздалегідь попереджали гітлерівську адміністрацію про те, що їм немає в чому виконувати службові обов'язки: немає чобіт, одягу [1, арк. 49, 72]. Отже, генетичний зв'язок українського селянина з землею, бажання нею володіти перемагали навіть за умов війни. Гітлерівські окупанти спекулювали на бажанні селянина працювати на власній землі, наділяли ділянками тих, хто погоджувався на співпрацю з німцями. До того ж німці розуміли, що 66% жителів України в роки війни проживало у сільській місцевості і їх позиція до окупаційної влади і до району дуже важлива [6, с. 278].

Так було й у сільській місцевості, й у містах. У генеральному окрузі "Дніпропетровськ" окупаційна адміністрація наділяла ділянками підгорода бажаних жителів м. Дніпропетровськ, але тільки за умов, коли вони співпрацювали з німцями.

Як бачимо, такі соціальні явища, як колабораціонізм, пособництво, дезерція мають свій психологічний аспект. Істориків сьогодні цікавить природа виникнення цих феноменів, детермінуючі фактори, що можуть призвести, за певних умов, до їх виникнення. На нашу думку, дослідити і зрозуміти соціальну поведінку населення України напередодні війни, а також в умовах гітлерівської окупації дозволяють міждисциплінарні підходи, зокрема використання методів загальної психології, яка вивчає психічні процеси, принципові закономірності людської активності та поведінки [11].

Питання мотивації вчинків особистості за умов кризи суспільства, спонукальні фактори, які здатні спрямувати поведінку людини за певних умов у будь-якому напрямі, допомагає дослідити психологія мотивації [4]. За твердженням українського психолога С.Занюка, особистісні та ситуативні фактори визначають активність людини і спонукають її до діяльності [4, с.6-8]. В основі будь-яких вчинків людини можуть бути різні мотиви: самореалізація, самоствердження, матеріальні стимули, соціальні причини, ідентифікація з кумиром тощо. За мотиваційно-діяльним критерієм всі особистості поділяються на високовмотивованих (людей з високим рівнем мотивації досягнення) та низьковмотивованих (людей з низьким рівнем мотивації, в яких домінує прагнення уникати невдач) [4, с.174-175].

Соціально-психологічні теорії особистості також дозволяють зрозуміти причини виникнення небажаних явищ-феноменів. Згідно з теорією психоаналізу, особистість - це складне структурне явище, що поєднує водночас індивідуальне і колективне несвідоме, яке може активно впливати на поведінку особистості [10, с.67,70]. В умовах кризи людини, конфліктних ситуацій у суспільстві відбувається трансформація позитивних потреб та цінностей на негативні і цей процес стає звичайним явищем у соціумі і, врешті-решт, може привести до асоціалізації особистості. Так було у міжвоєнний час на території СРСР, України, коли під час репресій деяка частина населення, щоб уникнути арештів, доносила на свого сусіда, колегу по роботі тощо. Під час війни в умовах гітлерівської окупації, щоб вижити, дехто вибрав для себе шлях співпраці з ворогом. Були й такі, хто з часом навіть добровільно переходив з німецького підприємства до каральних органів - команд СД, які масово знищували людей. До таких колаборантів належали Звигунов, Карпов, Ячменєв з м.Сталіно. У 1941 р. Звигунов залишився в м.Сталіно і з приходом гітлерівців одразу став працювати інженером-механіком на шахті "Схід". У вересні 1942 р. він добровільно перейшов до каральної команди "СД" і працював шофером-електромеханіком. Ця команда знищувала людей у так званих "душогубках", а також масово розстрілювала людей на шахті "4-4 біс". Звигунов не тільки сам ремонтував "душогубку", але і брав участь у розстрілах у лютому 1943 р. 32-х комуністів у м.Сталіно, у жовтні 1942 р. - 100 радянських патріотів у м. Лисичанську. Шлях злочинного колабораціонізму також обрали Карпов і Ячменєв. Після знищення людей у "душогубках" і розстрілів на шахтах, вони за дозволом німців "отримали право" забрати речі вбитих [12, арк.56-57]. Можна констатувати, що такі люди остаточно деградували як особистості, в умовах війни, коли задоволеність таких індивідуумів своїм життям, як правило, рівнозначна була нулю, а потреби, навіть мінімальні, ще залишалися.

На думку психологів, відсутність співвідношення між "реальним Я" та "ідеальним Я", як правило, спричинює до конфліктів людини і суспільства [10, с.70]. Ієрархічна структура потреб визначає поведінку людини. Психологи стверджують, що потреби вищого рівня - самоповага, пізнавальні, естетичні, самореалізація не виступають на передній план до тих пір, поки не будуть задоволені нижчі потреби - фізіологічні, безпека, емоційні контакти і т.п. Відсутність можливості для задоволення усяких потреб людини, розвитку її інтересів та цінностей так чи інакше породжує регрес і занепад. Якщо умови життя заважають реалізації життєвого покликання, то можливий внутрішній конфлікт, який може спричинити навіть невроз [4, с.30-41; 10, с.85-86,120].

Дослідити причини виникнення колаборації серед однієї частини українського населення в роки війни, а також зрозуміти, як вдалося іншій уникнути цього, допомагає доктрина логотерапії, котру розробив В.Франкл. У роки війни він сам перебував у

гітлерівських концтаборах, але залишився духовно непереможеним. Власні трагічні обставини життя допомогли вченому з'ясувати пріоритетні мотиви людського існування. На думку В.Франкла, екзистенційний вакуум, до якого потрапляє особистість у критичний час, може нівелюватися шляхом самореалізації в праці (або подвигу), в переживанні (насамперед, любові) та взаєминах (через страждання) [13, с.24]. Дійсно, за умов гітлерівського окупаційного режиму для багатьох людей праця залишалась єдиним засобом існування. Не працювати на окупованій ворогом території було й неможливо. В кожному місті, районі існував уряд праці, який здійснював контроль за виконанням розпорядження міністра для захоплених східних областей від 5 серпня 1941 р. про впровадження обов'язку праці [3, арк.10, 22-23].

Психологи вважають, що незалежно від епохи, релігії, ідеології, одвічною проблемою у стосунках людей залишаються суперечності між ідеалом соціально-психологічного терпіння та реальною стратегією поведінки особистостей, які можна вирішити тільки шляхом толерантних дій [13, с.16]. Подібна ситуація виникла й у роки гітлерівської окупації України, коли більша частина віруючого населення опинилася перед дилемою: з одного боку, війна і насильство несумісні були з християнською мораллю, церква засуджувала репресії і терор окупантів, боролася за збереження високих морально-етичних цінностей своєї пастви, а з іншого - священники закликали населення до покори, підтримки "*нового порядку*", виїзду молоді на роботу до Німеччини, мужньо терпіти труднощі, наголошуючи, що відмовлятися від роботи та співпраці з німцями - рівнозначно злочину проти власного народу. Священники закликали до співпраці з окупантами, щоб тим самим довести вдячність українського народу за визволення від більшовиків та встановлення "*нового ладу*" в Європі [8, с.22]. Активна громадянська позиція духовенства на фоні штучної демонстрації гітлерівцями лояльного ставлення до релігійного життя, так чи інакше, привела до співпраці частини священників з німцями. За визначенням українського історика О.Лисенка, це був своєрідний "*релігійний ренесанс в Україні*" і він саме припадав на період війни, коли релігійне життя відзначалося особливою активністю [8, с.42]. Відкриття церков, вільна відправа релігійних обрядів позитивно вплинули на стосунки цивільного населення з окупаційною владою. Люди, "*зневірівшись у політиках і диктаторах, ... шукали порятунку в релігії і це допомагало їм витримувати суворі випробування долі*" [8, с.42]. Отже, навряд чи можна засуджувати таку позицію духовенства та віруючих, які своєю толерантністю зберегли життя собі та багатьом співвітчизників. Але при цьому не можна виправдовувати злочинну діяльність тих священників, які співпрацювали з гестапо, збирали для них інформацію на партизан, підпільників, патріотів [9, с.273]. Історія наводить безліч прикладів одночасного існування лихого та доброго в кожній людині, у суспільствах. Тому дослідження мотиваційних суперечностей у вчинках особистостей є необхідним і важливим для розуміння явищ-феноменів в соціумі. Відомо, що стабільність чи нестабільність розвитку суспільства впливає на індивідуальні особливості розвитку людей. Економічні та політичні кризи створюють багатоваріантні лінії поведінки індивідуумів у соціумі, корегують процеси соціального сприймання і мислення людей [10, с.85,87,120]. Індивідуум обирає таку соціальну поведінку, яка відповідає його особистісним інтересам і цінностям та обумовлена соціальними, політичними, релігійними, культурними, ідеологічними умовами життя. Яким саме цінностям буде віддавати перевагу особистість - залежить від її емоційно-психічних станів, до яких належать потяги, почуття, прагнення, переживання, емоції, воля, які можуть бути, як і вчинки

людей, позитивними і негативними. Провідну роль у житті кожної особистості, за ствердженням психологів, відіграє воля, тому що завдяки емоціям і потягам, вона зумовлює дії та вчинки людини. Отже, поведінка людини виявляється завдяки її вчинкам. Для розуміння соціально-психологічного явища - феномену колабораціонізму, цінним, на нашу думку, є результат дослідження американського філософа і психолога У.Джемса, який запропонував формулу особистісної самоповаги. Коефіцієнт самоповаги людини зростатиме, якщо буде збільшуватися значення чисельника - показника здобутків і зменшуватиметься значення знаменника - рівня вимог. Для проблеми психологічного аспекту виникнення колабораціонізму, важливим є висновок У.Джемса, який констатував, що *“відмова від зазіхань на недосяжне дарує людині певне полегшення, як і у разі об'єктивної реалізації таких побажань”* [13, с.91-92]. Іншими словами, людина, за певних умов своєї життєдіяльності, відмовляючись, з різних причин, від вищих потреб або ціннісних орієнтацій, отримує взамін певне психологічне і фізичне полегшення, пристосовуючись до зовнішнього середовища та умов життя, як це спостерігалось під час гітлерівської окупації, навіть коли вони не були прийнятними.

Цінність, як один з регуляторів поведінки особистості, передбачає вибір, припускає полярність рішень, що свідчить про амбівалентну, подвійну природу цінності. В різних ситуаціях одна й та сама цінність може виступати в різних інтерпретаціях. Все залежатиме від того, яка складова цінності стане домінуючою під час вибору. Так, при інтерпретації такої цінності як патріотизм, в одному випадку на першому місці може стояти обов'язок, в другому - ідеал, в третьому - потреба і т.д. [7, с.55]. Це дозволяє, як на нашу думку, спираючись на дослідження психологів, стверджувати, що з різних точок зору можна інтерпретувати не тільки позитивні цінності, але й негативні соціально-психологічні явища, як, наприклад, колабораціонізм. Якщо розглядати це явище у контексті співпраці українського населення з ворогом у концтаборах, каральних акціях - то це буде злочинний колабораціонізм. Коли це добровільна служба у військах ворога - то це військовий колабораціонізм. Робота населення на підприємствах, у сільському господарстві на окупованій гітлерівцями Україні має зовсім інший підтекст і може інтерпретуватися як вимушена співпраця. Зрозуміло, крім співпраці тих осіб, які добровільно та свідомо, керуючись ідейними мотивами, працювали на підприємствах, у наукових закладах, розробляючи проекти по видобутку корисних копалин, працюючи над новими технологіями. Обслуговування ворога в їдальнях, кафе, клубах, готелях, прання білизни, робота прибиральниць, кухарок і таке інше слід віднести до побутового або конформного пособництва і т.д.

В умовах кризи суспільства, коли перед населенням виникає проблема, як жити далі, люди не можуть довго вести себе індіферентно. Рано чи пізно особистість повинна визначитися, з ким вона, сприймає нові порядки, стає до них в опозицію чи намагається знайти компромісне рішення. Все залежить від рівня духовної культури та ціннісних орієнтацій особистості. Під час війн, революцій відбувається зміна ціннісних установок, боротьба між позитивною та негативною ідентичностями, яка може закінчитися для людини перемогою нижчих, тобто призвести її до зрадництва, вбивства, катастрофи.

Отже, осмислення емпіричного матеріалу на теоретичному рівні стає вимогою сьогодення. Від істориків потребують не тільки обґрунтування проблеми, а й дослідження на основі ґрунтового знання спеціальної літератури і джерел, такого

теоретико-методологічного інструментарія, які дозволяють розкрити історичні явища. Час диктує свої вимоги: відійти від усталених, традиційних форм компанування історичного матеріалу і поглянути на явище у багатовимірному вияві. Залучення результатів напрацювань філософів, соціологів, психологів є гарантом того, що будь-яке історичне явище можливо дослідити об'єктивно і стереоскопічно.

-
1. Державний архів Волинської області, ф.Р.-97, оп.1, спр.1.
 2. Там само, ф.Р.-97, оп.1, спр.2.
 3. Державний архів Тернопільської області, ф.Р.-195, оп.1, спр.23.
 4. Занюк С.С. Психологія мотивації: Навчальний посібник / С.С.Занюк. - К.: Либідь, 2002.
 5. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д.Ковальченко // Новая и новейшая история. - 1995. - №1.
 6. Кокошко Ф.І. Деякі аспекти ідеологічної боротьби на Півдні України в роки окупації (1941-1944 рр.) / Ф.І.Кокошко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика [збірник статей]. - К.: Інститут історії України НАН України, 2002. - (Вип.6).
 7. Культуральная антропология: [учебное пособие / под ред. д.псих.наук Ю.Н.Емельянова, канд.философ.наук Н.Г.Скворцова]. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996.
 8. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946: [монографія] / О.Є.Лисенко. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998.
 9. Олійник Ю.В. Православні конфесії генеральної округи "Волинь-Поділля": дилема розвитку та спроба об'єднання / Ю.В.Олійник // Поділля у контексті української історії [ред. кол.: Лойко О.Г. (відповід. ред.), Григорчук Т.С., Давидюк А.Т. та ін.]. - Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001.
 10. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: [посібник] / Л.Е.Орбан-Лембрик. - К.: Академвидав, 2003.
 11. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии / С.А.Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2002.
 12. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.166, оп.3, спр.153.
 13. Швачко О.В. Соціальна психологія: [навчальний посібник] / О.В.Швачко. - К.: Вища школа, 2002.

Шайкан В.А. Явления-феномены гитлеровского оккупационного периода в Украине: причины появления

В статье анализируется проблема причины явлений-феноменов на территории Украины в годы фашистской оккупации. Обосновано, что кризисы приводят к деструктивным последствиям. Эта проблема требует объективного исследования с целью избавления от идеологической зашоренности.

Shaykan V.A. Phenomena of Hitler occupation period in Ukraine: reasons for appearing

In the article the problems reasons "occurrence-phenomenon" on territory of Ukraine in years of the fascist occupation are analysed. It is proved, that crises lead to destructive consequences. This problem needs objective research and liquidation from the theme of ideological one - sidedness.

Отримано 24.10.2010